

ПРОБЛЕМИ ГАЛИЦЬКО-БОЛГАРСЬКИХ СТОСУНКІВ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIII СТ.

Л. В. Войтович

Войтович Л. В. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст.

Статтю присвячено дискусійним проблемам приналежності Галицьким князям Нижнього Подунав'я і галицької допомоги болгарському царевичу Івану II Асеню у боротьбі з узурпатором Борилом.

Ключові слова: Нижній Дунай, Друге Болгарське царство, Іван II Асень, бровники, половці.

Войтович Л. В. Проблемы галицко-болгарских отношений в первой трети XIII в.

Статья посвящена дискуссионным проблемам принадлежности Галицким князьям Нижнего Подунавья и галицкой помощи болгарскому царевичу Ивану II Асеню в борьбе с узурпатором Борилом.

Ключевые слова: Нижний Дунай, Второе Болгарское царство, Иван II Асень, бродники, половцы.

Voityvych L. V. The Problems of Halich-Bulgarian Relationships in the First Decades of the 13th century

The article discusses the problems of the Halych dominance in the Lower Danube region and the Halych involvement on the side of the Bulgarian prince Ivan II Asen his struggle with the usurper Borylo.

Keywords: the Lower Danube, the Second Bulgarian Tsardom, Ivan II Asen, Boryl, brodneyky, kumans.

Проблеми присутності Галицького князівства на Нижньому Дунаї, галицько-візантійських та галицько-болгарських стосунків належать до питань, полеміка навколо яких триває ще з другої половини XIX ст. З них чи не найменш дослідженим періодом залишається перша третина XIII ст., коли після загибелі князя Романа Мстиславича розпочався довгий період боротьби за його спадщину.

Протягом кінця XI – першої половини XII ст. Галицьке князівство утвердилось на Нижньому Дунаї¹ за згодою Візантії, яка не заперечувала проти опанування цієї території сильним галицьким князем, виділяючи стосунки з ним окремо від стосунків з Києвом². Воно взяло на себе завдання оборони від кочовиків проходів у причорноморські та болгарські області, що перебували під візантійським контролем. Область у межиріччі Дністра та Серета і Нижнє Подунав'я була своєрідними воротами між морем і Карпатами, через які у XI–XII ст. кочовики проникали на Балкани. Змушена концентрувати військові сили на сході і півдні, Візантійська імперія користалася з такого становища. Через Галицьку землю проходив знаменитий

буриштиновий шлях (Вісла–Сян–Дністер та Німан–Західний Буг–Дністер), який з'єднував Балтійське та Чорне моря. По Дністру лежала і найкоротша дорога до Візантії: через Нижнє Подунав'я можна було вийти більш безпечно суходолом до візантійських міст. У той час, коли дніпровський шлях контролювали половці, стосунки з якими мали перемінний характер, таке становище було вигідним і галицьким князям. У Нижньому Подунав'ї візантійська та галицька адміністрації, схоже, в якійсь формі співпрацювали. Союз Галицько-Волинської держави з Візантією був скріплений шлюбом Ірини Володарівни із севастократором Ісааком Комніном, сином василевса Алексія I Комніна, який відбувся 20 липня 1104 р.³, і був першим подібним шлюбом у практиці візантійських василевсів. Від цього шлюбу народився майбутній василевс Андронік I Комнін (1123/1124–1185).

Ситуація змінилася, коли після загибелі Андроніка I галицький князь у 1186–1187 рр. підтримав повстання Ангелів, яке привело до відродження Другого Болгарського царства⁴. Зрозуміло, що відроджена Болгарська держава не могла в короткий час організувати власне лицарське військо, тому на перших етапах Асені спиралися на галицьку допомогу (тих, *що походять з Вордони, які сміються зі смерті, гілки тавроскіфів*⁵), половців⁶ та волохів⁷. Існує версія волоського походження Асенів⁸, що нашттовує на думку, що останні справді могли мати якісь володіння у Бирладській волості з мішаним слов'яно-волоським населенням.

Активна участь половців у болгаро-візантійській війні кінця XII ст.⁹ мусила змістити значні їх масиви ближче до Дунаю. Останнє не могло не викликати занепокоєння у слов'янського населення Пониззя. Крім того, міська верхівка та галицьке боярство, також пов'язане з торгівлею, потерпали від галицько-візантійського конфлікту. Саме тому новий галицько-волинський князь Роман Мстиславович відразу вдався до відновлення союзу з Візантією. Відновлення цього союзу відбулося бл. 1200 р., коли Добриня Ядрейкович бачив в Константинополі галицьке посольство у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. М. Ф. Котляр навіть вважає, що угода була укладена раніше – у 1197 чи 1198 рр.¹⁰. Цей союз був настільки важливим для Візантії, що його поспішили скріпити династичним шлюбом¹¹.

Наслідком спільних дій цих союзників був розгром половців. Перемоги Романа Мстиславича над останніми Іпатіївський літопис поставив в один ряд із перемогами Володимира Мономаха: „... одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей Божих. Він бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був як та рись і губив, як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був як той тур, бо він ревню наслідував предка свого Мономаха, що погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав Отрока в Обези за Залізні ворота“¹². За повідомленням тогочасного візантійського письменника Микити Хоніата, у 1200 р. столицю імперії врятувала від половців „богом призвана фаланга“ Романа Мстиславича¹³. Похід галицько-волинського князя у Візантію пам'ятали довго. Хроніст Федір Скутаріот (бл.1230 – після 1283) та поет Єфрем Снігський (перша третина XIII ст.) також згадали про ці походи як винятково важливі для Візантії¹⁴. Зрозуміло також, що ці походи Романа Мстиславича на початку XIII ст. не лише відкинули половців від Нижнього Дунаю, але й ускладнили для болгар отримання половецької допомоги. У поемі Єфрема Снігського саме так і сказано: „Бо правитель Галичини за переконанням архіпастиря Руської Церкви, узявши багато війська, числом близько десяти тисяч, зненацька напав на область куманів [половців – Л. В.] і сплюндрував їхню землю дощенту. І, насмілюючись вчиняти так багаторазово, на славу своїх благочестивих христоіменитих [предків], розірвав союз місійців [болгар – Л. В.] і варварів“¹⁵.

На той час половецьке військо стало основним чинником у болгаро-візантійському протистоянні¹⁶. У вбивстві Петра I Асеня (1196) та Івана I Асеня (1197) було замішане не просто боярське угруповання¹⁷, а куманська (половецька) партія, до якої тоді схилявся їх брат Калоян¹⁸, який займав престол у 1197–1207 рр. Сам Калоян одружився з дочкою половецького хана, котра після хрещення прийняла ім'я Марії¹⁹. Незважаючи на те, що

контроль над Нижнім Подунав'ям був для болгар надзвичайно важливим, опанувати цей регіон у перші роки відродження Болгарського царства не вдалося²⁰. Знову ставши союзником Візантії, Галицьке князівство віразу ж стало і ворогом Болгарії.

Очевидно, що ситуація повністю змінилася після загибелі Романа, коли почалася боротьба за його спадщину. Половці знову перенесли кочовища ближче до Дунаю і продовжили допомогу болгарам. Калоян загинув внаслідок змови половецької партії, в якій, схоже, брала активну участь і його дружина. Болгарський престол захопив його племінник Борил (1207–1218), син сестри і боярина Стрежа²¹. Щоб узаконити захоплення трону, Борил одружився з вдовою Калояна, яка йому доводилася тіткою (що було порушенням церковних правил). Половці склали основу армії Борила (у невдалій битві поблизу Пловдива 1 серпня 1208 р., де його 33-тисячне військо зазнало розгрому від мало не десятикратного меншого війська латинського імператора Генріха I та при спробі блокади гірських проходів у 1211 р.)²². Від самого початку узурпатор змушений був воювати проти свого рідного брата Добормира Стрежа, який з допомогою Сербії утворив незалежне Струмо-Вардарське князівство (1208–1214) та двоюрідного брата деспота Олексія Слава, який також відірвав шматок Болгарії, спираючись на підтримку Латинської імперії²³. Законні спадкоємці сини царя Івана I Асеня – Іван II Асень та Олександр мусили втікати з краю.

Як зазначив візантійський хроніст Георгій Акрополіт (1217–1282), царевич Іван Асень „втік у країну русів, прожив тут досить довго і, зібравши кілька руських дружин, почав добиватися батьківської спадщини“²⁴. В. Т. Пашуто вважав, що болгарський царевич був у Києві²⁵. Однак болгарські дослідники дотримуються думки щодо перебування царевича у Галицькому князівстві²⁶. У давньоруських джерелах інформація про Івана II Асеня відсутня, але аналіз подій дозволяє стверджувати, що болгарські дослідники мають більшу рацію. Жодне інше князівство на Русі, крім Галицького, в цей період не мало зацікавлення в допомозі болгарському претендентові і не могло її надати (висилка і утримання великого контингенту в такий далекий похід вимагала значних ресурсів). Для болгарських вигнанців не було жодного сенсу навіть намагатись шукати допомоги при якомусь іншому дворі, окрім Галича.

Івану Асеню та Олександру, які не могли втекти до Сербії або до Константинополя, найпростіше було сховатися в Нижньому Подунав'ї в одному з міст, де були галицькі залоги. Втікати до половців, на яких спирався Борил, було небезпечно. Половці могли в будь-яку хвилину видати царевичів узурпатору. Київ був надто далеко і тамтешні правителі вже давно не виявляли інтересу до Нижнього Подунав'я. До того ж шлях до Києва лежав через Галич. У 1209 р. Галицьку землю повторно опанували Ігоровичі, які повели тверду політику, придушуючи боярську опозицію. Десь на початку 1210 р. у Болгарії прибічники синів Івана I Асена підняли заколот, захопивши фортецю Відин. Очевидно, на той час Іван II Асень вже міг розраховувати на військову допомогу, принаймні, мав такі надії.

Борил конфліктував майже з усіма сусідами. Щоб знайти підтримку у папи (з часів Калояна, коронованого папою, болгарська церква перебувала в унії з Римом), Борил пішов на організацію собору 11 лютого 1211 р., де було засуджено ересь богомилів (близьких до альбігойців, з якими воював папа Інокентій III)²⁷. Попри думку Г. Цанкової-Петкової щодо розриву унії, здійсненої Борилом²⁸, інші дослідники переконливо доводять протилежне, вказуючи на уніатські нововведення у болгарській церкві цього періоду²⁹. Така політика дозволила Борилу вистояти і навіть перетворити поразку 1211 р. на вигідний союз з Латинською імперією.

Але самотужки здолати відинських бунтівників Борил не зміг. Лише ціною відмови від Браничева та Белграда на користь угорського короля Андрія II з допомогою угорських військ він здобув непокірний Відин. Угорські війська очолював іспан Себена, який виступив з Трансильванії, „приєднавши до себе саксів, влахів, секеїв і печенігів“³⁰. Збереглася грамота угорського короля Бели IV від 1 липня 1259 р., в якій відзначена хоробрість іспанця в боротьбі за Відин³¹. Ці події відносяться до 1212–1213 рр.

Схоже, що Ігоревичі таки пообіцяли болгарському царевичу допомогу у боротьбі за престол. Їм був потрібний зовнішньополітичний успіх. Але їх наступне падіння і хаос, що настав у Галицькому князівстві в зв'язку з новим спалахом боротьби за Галицьку спадщину³², не дозволили здійснити цю допомогу. Важко сказати наскільки залежними були Ігоревичі в своїй політиці від Угорщини³³, як і боярський князь Володислав Кормільчич³⁴. Принаймні активність останнього в Пониззі могла бути самостійною спробою втрутитися у болгарські події.

Під впливом проугорської партії, яка тоді домінувала серед галицької еліти, почала різко змінюватися і політика угорських королів, що самі захотіли контролювати Дунайське Пониззя. У 1211 р. король Андрій II надав у Трансільванії володіння Тевтонському Ордену, котрий після втрати Палестини животів у Венеції. Лицарі мали допомогти Угорщині взяти Пониззя під свій контроль. Межі Ордену досягали земель „бродників“³⁵. Але від цієї ідеї угорський король швидко відмовився. Як він писав, лицарі були подібні до „миші в торбі, змії за пазухою“ і загрожували не розширити, а скоротити кордони королівства³⁵.

Ситуація ще більше змінилася після Спішської угоди, коли галицький престол зайняв юний король Калман. Очевидно, Андрій II вирішив посадити на болгарський престол свого ставленика. А для початку претендент отримав допомогу від його васала – Галицького королівства. Врешті, царевичу Івану II Асеню надали реальну можливість набрати кілька руських дружин (цей факт свідчить, що військо було різноманітне і збиралося в різних місцях) і перейти болгарський кордон. Погоджуюся з думкою, що ці дружини були набрані у Нижньому Подунав'ї³⁶.

У 1217 р. руські дружини розгромили військо Борила, якого далі підтримували половці, і обложили його в Тирново. Облога, звичайно, тривала сім місяців, а не сім років (на цю описку у Георгія Акрополіта слушно звернув увагу В. Златарський³⁷). Після здачі фортеці Борил був схоплений і осліплений. У 1218 р. Іван II Асень став царем Болгарії. Впевнившись, що Іван II Асень утвердився на батьківському престолі, угорський король Андрій II у січні 1221 р. видав за нього дочку Марію (1204–1237)³⁸. Свого часу він планував видати її за галицького спадкоємця Данила Романовича, а тепер з її допомогою угорсько-болгарський союз став реальністю.

В Галичі тим часом утвердився князь Мстислав Мстиславович Удатний, який контролював Дунайське Пониззя, звідки частина його війська вирушила на Калку. Угорці, зі свого боку, розгорнули в цьому регіоні активну діяльність. Вже 1221 р. угорські домініканці проникли до половців, дійшли навіть до половецьких веж на Дніпрі, правда „нічого значного для Божої справи не досягли“, деякі з них були схоплені, а двоє вбиті³⁹. Але зусилля в цьому напрямку продовжувалися. 31 липня 1227 р. на прохання угорського короля папа Григорій IX призначив абата Роберта легатом „in Cumanorum et Brodnicoꝝ provinciiis“⁴⁰. У 1228 р. Роберт з єпископами Бартоломієм (Печ) та Рейнольдом (Трансільванія) в присутності королевича Бели урочисто хрестили сина половецького хана Бортуа з його свитою⁴¹. Бортуа з своїм військом взяв участь у поході угорців в Галичину наступного року. Схоже, що угорці переселили його орду (на такому ж праві, як сасів і секеїв) у Трансільванію. 21 березня 1229 р. провінціал угорських домініканців Теодоріх був призначений половецьким єпископом. Саме єпископство було підпорядковано безпосередньо папі. Резиденція єпископства була у Мілкові (при гирлі р. Мілков у Молдові). Королевич Бела прийняв титул „короля куманів“⁴².

Незважаючи на те, що половецьке єпископство продовжувало діяти до початку XIV ст., успіхи його були незначними. Працьовиті проповідники створили низку пам'яток, найцікавіша з яких „Codex Cumanicus“ – рукописна збірка XIII–XIV ст. (словник половецької мови, укладений латинськими проповідниками та виконані ними переклади латинських молитов і гімнів – „Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii“ на 82 аркушах, зберігся в бібліотеці собору Св. Марка у Венеції⁴³). Угор-

цям не вдалося ані взяти під контроль Нижнє Подунав'я, ані підпорядкувати собі болгарського царя. Іван II Асень (1218–1241) виявився чи не найкращим правителем з династії Асенів. Він відродив могутність Болгарії і повів політику виключно в її інтересах. У 1235 р. була відновлена Болгарська патріархія з центром у Тирново. 25 травня 1236 р. за союз з Нікеєю папа відлучив Івана II Асеня від церкви, а 9 серпня 1238 р. навіть видав буллу про хрестовий похід угорського короля на Болгарію⁴⁴.

Джерела не дозволяють прослідкувати подальші взаємини Івана Асеня II з Галицьким князівством, боротьба за престол якого тривала аж до 1238 р. Але, виходячи з потужного впливу болгарської культури і книжності не тільки на Галицько-Волинські землі, але й інші терени Русі, можна припускати, що з цього періоду конфронтація змінилася на нормальні стосунки, а Нижнє Подунав'я трансформувалося з контактної візантійсько-галицької на контактну болгаро-галицьку зону⁴⁵. Таке становище зберігалося й далі, а у другій половині XIII ст., коли і Галицько-Волинське князівство, і Болгарія опинилися в зоні впливу ординського темника Ногая, який утворив потужний улус з центром в Ісакчі на Нижньому Дунаї⁴⁶, галицько-болгарські зв'язки стали тісними, особливо в царині культурних впливів.

¹ Мавродин, В. В. Русские на Дунае. – В: Ученые записки ЛГУ. Сер. гум. наук. № 87. Л., 1943, с. 12; Крип'якевич, І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999, с. 55; Войтович, Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. – В: Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Галич, 2008, 3–18.

² Литаврин, Г. Г. Русь и Византия в XII веке. – В: Литаврин, Г. Г. Византия и славяне. СПб., 1999, 505–506.

³ Acta et diplomata graece medietate sacra et profana collecta / Ed. F. Miklosich, J. Müller. T. 5. Vindobonae, 1886, p. 375 [Кіннам, 115.18–19].

⁴ Успенський, Ф. И. Образование Второго Болгарского царства. Одесса, 1879, 36–37; Шушарин, В. П. Свидетельство письменных памятников королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Причерноморья пер. пол. XIII в. – История СССР, 1978, № 2, с. 43; Литаврин, Г. Г. Новое исследование о восстании в Паристрионе и образовании Второго Болгарского царства. – ВВ, т. 41. 1980, 109–111; Юрасов, М. К. Поэтический и реальный образ Ярослава Осмомисла. – В: Образование и Православие. 2006, www.tellur.ru; Войтович, Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї, 12–17.

⁵ Литаврин, Г. Г. Указ. соч., 109–110.

⁶ Мутафчиев, П. Владетелите на Просень. С., 1913, 6–7; Златарски, В. Потеклото на Петра и Асеня, водачите на възстанието въ 1185 год. – В: Сп. БАН, 45, 1933, с. 427; Ников, П. Второ българското царство. 1186–1936. С., 1937, с. 23; Литаврин, Г. Г. Болгария и Византия (XI–XII вв.). С., 1987, 288–302; Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XIII вв.). СПб., 2000.

⁷ Ostrogorsky, G. Geschichte des byzantinischen Staates. München, 1940, S. 287; Wolff, R. L. The Second Bulgarian Empire. Its Origin and History to 1204. – In: Speculum. Vol. 24. 1949, 167–206.

⁸ Brătianu, G. Rechercher sur Vicina et Cetatea Alba. Bucharest, 1943, p. 93.

⁹ Петров, П. Въстания против Византия. С., 1960, 51–56.

¹⁰ Котляр, М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. Київ, 2002, с. 82.

¹¹ Войтович, Л. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за династії Ангелів. – В: Княжа доба. Вип. 2. Львів, 2008, 30–39.

¹² ПСРЛ, т. 2, стб. 715–716.

¹³ Nicetas Choniates. Historia / Ed. I. Bekker. Bonn, 1835, 691–692.

¹⁴ Щиро вдячний петербурзькому дослідникові проф. О. Майорову, який люб'язно дозволив ознайомитися з рукописом своєї статті на цю тему „Маловідомі грецькі джерела з історії русько-візантійських відносин початку XIII століття: текст, переклад, коментар“, яка готується до друку в черговому томі „Записок НТШ“.

¹⁵ Цитата за перекладом О. Майорова з тексту його статті.

¹⁶ Расовский, Д. Роль половцев в войнах Асеней с Византийской и Латинской империями в 1186–1207 гг. – В: Сп. БАН. 58, 1939, 203–211; Павлов, П. Куманите в българската военна история. – В: Военноисторический сборник. Кн. 7. С., 1990, 14–23; Средновековна България и куманите (1186–1241). – В: Трудове на ВТУ Св.Св. Кирил и Методий. Т. 27, кн. 3. 1992, 5–59.

¹⁷ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 3. Второ българско царство. С., 1940, 92–101.

¹⁸ Мутафчиев, П. История на българския народ. Т. 2. С., 1943, с. 45.

¹⁹ *Войтович, Л., Целуйко, О.* Правлячі династії Європи. Біла Церква, 2008, с. 49.

²⁰ *Мутафчиев, П.* Съдбините на средновековния Дръстър. – В: *Мутафчиев, П.* Избрани произведения. Т. 2. С., 1973, с. 85; *Тънкова-Займова, В.* Долни Дунай – гранична зона на византийския „Запад“ (Към историята на северните и североизточните български земи: крайт на X–XII в.). С., 1976; Тюркские кочевники, византийская администрация и местное население на нижнем Дунае (XI–XII вв.). – В: Восточная Европа в древности и Средневековье. М., 1978, 67–73; *Божилев, И.* Гранична област на Византия. – В: Кратка история на Добруджа. Варна, 1986, 55–64.

²¹ *Войтович, Л., Целуйко, О.* Вказ. праця, с. 49.

²² *Данчева-Василева, А.* България и Латинската империя (1204–1261). С., 1985, 104–115.

²³ *Ациевски, К.* Деспот Алексий Слав – самостоен феодален владетел во Македонија. – В: Годишен зборник на филолошкиот факултет на Университетот во Скопје. Т. 3 (29). Скопје, 1977; *Радућ, Р.* Обласни господари у Византији крајем XII и у првим деценијама XIII века. – В: Зборник радова византолошког института. Књ. 24–25. Београд, 1986, 235–245; *Hendrickx B.* Regestes des empereurs latins de Constantinople. 1204–1261/1272. Thessalonika, 1988, No 88.

²⁴ *Georgii Acropolitae Opera.* T.1. Rec. A. Heisenberg. Lipsiae, 1903, cap. 20, p. 33; Летопись логгета Георгия Акрополита /Пер. под ред. бакалавра И. Троицкого. – В: Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской Духовной Академии. СПб., 1863, гл. 20, 38–39.

²⁵ *Пауто, В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. М., 1968, с. 266.

²⁶ *Дуйчев, И.* Цар Иван Асен II. 1218–1241. По случай 700 г. от неговата смърт. С., 1941, 5–6; Преноси към историята на Иван Асен II. С., 1943, 152–162; *Цанкова-Петкова, Г.* България при Асеневци. С., 1978, с. 108; Културни и политически връзки и отношения на България, Киевска Русия и Византия през ранното Средновековие. – В: Руско-български връзки през вековете. С., 1986, 79–81; *Божилев, И.* Фамилията на Асеневци (1186–1460). Генеалогия и просопография. С., 1994, 37–38, 104–118.

²⁷ *Попруженко, М. Г.* Синодик царя Борила. С., 1928, 79–80; *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1961; *Кожухаров, С.* Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II. – В: Литературна мисъл, 1974, № 2, с. 127; *Gjuzelev, V.* Das Papstum und Bulgaren im Mittelalter (9–14 Jahrhundert). – In: Bulgarian historical Review. 1977, No 1, p. 43; *Данчева-Василева А.* България, папството и западноевропейската политика през първата половина на XIII в. – В: Из политическата история на България. С., 1985, 195–196.

²⁸ *Цанкова-Петкова Г.* Цит. съч., с. 92.

²⁹ *Петков К.* Унията между Българската църква и Рим в началото на XIII век – някои пренебрегвани аспекти. – В: Духовна култура. 1992, № 9, 25–32; Българските добавки към Синодика на цар Борил – историко-културна интерпретация. Велико Търново, 1993; *Стефанов, П.* Нов поглед към унията между българската и римската църква през XIII век. – В: Духовна култура. 1998, № 5, 343–352; *Чолова, Ц.* Българската църква и опитите за уния през Средновековието. – В: Религия и църква в България. Социални и културни измерения в православие и неговата специфика в българските земи / Ред. Г. Балкалов. С., 1999, с. 124.

³⁰ *Шушарин, В. И.* Укрепление феодального государства. – В: История Венгрии. Т. 1. М., 1971, с. 145.

³¹ *Regum Hungaricarum Monumenta Atpadiana / Ed. St. L. Englicher. Sangalli, 1849, 489–491; Сп. БАН, 3, 1912, с. 133.*

³² *Волощук, М. М.* Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. – В: Християнська спадщина Галицько-Волинської держави: ціннісні орієнтири духовного поступу українського народу (присвячується 70-річчю археологічного відкриття і 850-літтю Галицького кафедрального собору). Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. Івано-Франківськ – Галич, 2006, 64–72; Угорські військові кампанії у Галичину на початку XIII ст.: основні цілі та характер перебігу. – В: Вісник національного університету „Львівська політехніка“. Львів, 2006, № 571, 99–104; Обстоятельства казни в 1210 г. Игоревичей Черниговских: актуальные вопросы реконструкции русско-венгерских отношений начала XIII в. – В: *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* СПб., 2007, № 1/2, 105–112.

³³ *Волощук, М. М.* Проблема васальної (?) підлеглості князів Игоревичів чернігівських від угорського короля Ендр II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми. – В: Український історичний збірник. Вип. 11. К., 2008, 18–25.

³⁴ *Майоров, А. В.* Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. СПб., 2001, 408–410; *Петрик, А.* До історії боярських родин Кормильчичів, Доброславичів та Дядьковичів. – В: Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 5. Дрогобич, 2001, 29–45; Вказ. праця, вип. 6. Дрогобич, 2002, 105–117; Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. – В: Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 9. Дрогобич, 2005, 181–193; *Мазур, О.* Володислав Кормильчич: Шлях до княжого столу. – В: Дрогобицький краєзнавчий збірник. Вип. 6. Дрогобич, 2002, 118–129; *Драбчук, І.* Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. – В: Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008

року. Галич, 2008, 135–148; *Волощук, М. М.* Володислав Кормильчич: угорське перебування 1214–1232 рр. – В: Тези Міжнародної наукової конференції „Східноєвропейські старожитності в добу середньовіччя“, присвяченої 90-річчю з дня народження видатного вітчизняного археолога Б. О. Тимошука, Чернівці, 10–11 квітня 2009 р. Чернівці: Зелена Буковина, 2009, 20–21; „Вокняжѣние“ галицьке Володислава Кормильчича (1210–1214 рр., з перервами): міфи і реальність. – В: Acta Posoniensia. Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, katedra Všeobecných dejín, 2009. V.10 (K životnému jubileu Zuzany Ševčíkovej), 99–113.

³⁵ *Gaspar, E.* Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaats in Preussen. Tübingen, 1924, S. 6.

³⁶ *Котляр, М. Ф.* Русь на Дунаї. – Український історичний журнал. 1966, № 9, 19–20; *Павлов, П.* Древноруските бродници в българската история. – В: Сборник българо-українски връзки през вековете. С., 1983, с. 119; *Головко, О. Б.* Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. К., 2006, 162–163.

³⁷ *Златарски, В.* Цит. съч., 587–588.

³⁸ *Войтович, Л., Целуйко, О.* Вказ. праця, с. 49.

³⁹ *Пащито, В. Т.* Указ. соч., с. 266.

⁴⁰ *Шушарин, В. П.* Свидетельства письменных источников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII в. – История СССР, 1978, № 2, 39–44.

⁴¹ *Пащито, В. Т.* Указ. соч., с. 269.

⁴² Там же, с. 270.

⁴³ Venezia. Biblioteca Nazionale di San Marco. Fondo antico. Collocazione 1597. Codex DXLIX. No 549; *Codex Cumanicus*: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков / Подг. А. Н. Гаркавец. М., 2006.

⁴⁴ *Пащито, В. Т.* Указ. соч., 266–267.

⁴⁵ *Соболевський, А. И.* Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV–XV вв. СПб., 1894; *Лук'яненко, А. М.* Культурно-историческая роль Болгарии в судьбах славянства вообще, России – в частности. К., 1913; *Данькевич, І.* Покрайні записи на підкарпатських церковних книгах. – В: Науковий збірник тов. „Просвіта“ в Ужгороді. Т. 6. Ужгород, 1929, 29–198; *Снегаров, І.* Духовно-культурні зв'язки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). С., 1950; *Мошижн, В. К.* Истории взаимоотношений русской и южнославянской письменности. – Славяне, 1958, № 1, 40–42; *Атанасов, П.* З минулого болгаро-українських зв'язків. – Український історичний журнал, 1960, № 4, 65–73; *Мишанич, С. В.* Порівняльне вивчення епосу українського та південнослов'янських народів. – Народна творчість та етнографія, 1974, № 4, 24–37; *Степовик, Д. В.* Українсько-болгарські мистецькі зв'язки. К., 1975; *Ангелов, Б.* Проникване на старобългарски съчинения в старата руска литература. – Старобългарска литература, 1977, кн. 2, 20–45; Из историята на руско-българските литературни връзки. С., 1980; Старобългарско книжовно наследство. С., 1983; *Тодоров, Н.* Славянские культуры и Балканы. – В: Славянские культуры и Балканы. Т. 1. 1978, 11–18; *Нешев, Г.* Культурни прояви на българския народ X–XVIII век. С., 1978; *Търкова-Заимова, В.* Търново между Ерусалим, Рим и Царград (Идеята за престолен град). – В: Търновска книжовна школа. Т. 4. 1985, 249–261; *Польвянный, Д. И.* Търновград глазами средневекового современника, 262–269; *Гюзелев, В.* Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII–XIV век. С., 1985; *Димитров, Б.* Българите – цивилизатори на славянския свят. С., 1993; *Мавродинова, Л. Н.* Стенната живопис в България до края на XIV в. С., 1995; *Александрович, В.* Українське малярство XIII–XV ст. Львів, 1995; *Василевски, Т.* Политическата и культурната роля на българите във Великомо княжество Литва през XIV–XV век. – В: *Василевски, Т.* Българите и Византия IX–XV век. С., 1997, 178–191; *Шпик, І.* Болгарсько-українські книжково-літературні зв'язки та взаємовпливи (остання чверть XIV – перша половина XVI ст.). – В: Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. Вип. 14. Львів, 2006, 3–36.

⁴⁶ *Войтович, Л.* Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство. – В: Україна – Монголія: 800 років у контексті історії. К., 2008, 71–78.